

LAJTAI L. LÁSZLÓ

EZER ESZTENDŐ

EGY KÉSŐ DUALIZMUS KORI HAZAI NÉPISKOLAI TÖRTÉNELEMTANKÖNYV
ÉS AZ ÁLLAMILAG SUGALLT PATRIOTIZMUS

Az 1918 előtt megjelent hazai történelemtankönyvek történetén végigtekintve korántsem számít szokatlannak, hogy egy neves író, sőt akár szaktudós pályája egy adott szakaszán népiskolai tankönyv írására adja a fejét. A legismertebbek közül elég Jókai Mór, Márki Sándor vagy Marczali Henrik példájára hivatkozni (jóllehet az utóbbi kettő átdolgozóként vagy szerzőpáros tagjaként dolgozott).¹ Az sem bizonyult kivételesnek a korszakban, hogy eredetileg magyar nyelven szövegezett tankönyvet fordítottak egyik vagy másik hazai nemzetiség anyanyelvére. Amíg az 1860-as évek vége előtt olykor előfordult még, hogy német nyelven született tankönyvszöveget magyarítottak, onnantól kezdve jellemzően a magyar nyelven kiadott munkákat ültették át az egyik-másik hazai nemzetiség nyelvére.² Az a megtiszteltetés és kihívás ugyanakkor egyedülálló jelensége volt (tudomásom szerint legalábbis) a dualista korszak hazai oktatástörténetének, hogy valakit személyesen a hivatalban lévő vallás- és közoktatásügyi miniszter kért fel arra, hogy az aktuális oktatáspolitikai stratégia gyakorlatba ültetését elősegítendő írjon a hatályban lévő törvény szellemisége és konkrét paragrafusai nyomán tankönyvet. Olyant ráadásul, amelyet nem csupán az állami népiskolákban szándékozott miniszteri rendelettel kötelezővé tenni, hanem lényegében *valamennyi* nagyobb létszámú hazai nemzetiség nyelvére lefordítva szorgalmazott elterjeszteni a községi és felekezeti népoktatásban egyaránt.³ Benedek

¹ JÓKAI MÓR: *Magyarország története a népiskolák számára*. Budapest, Révai, 1884. – MAYER MIKSA: *Történelem a magyarok és más népek múltjából vett életrajzokban*. Elemi népiskolák számára. Átdolgozta MÁRKI SÁNDOR. Budapest, Singer és Wolfner, 1888⁹. – MARCZALI HENRIK–FÖLDES GÉZA: *A történet kis tükré*. Az elemi iskolák V. és VI. osztálya számára. Budapest, Lampel, 1906.

² A népiskolai tankönyvszerzők közül az előbbi csoportba Kuttner Sándor, az utóbbiba pedig Balaton Géza, Györffy Iván, Sebestha Károly, Seidel Pál vagy Vargyas Endre sorolható példaként.

³ „Ezen történeti könyvnek az állami elemi iskolákban kötelező használatát el fogom rendelni, melyről szóló rendeletemet Tanfelügyelő Úr később fogja megkapni. Jelenleg arra hívom fel Tanfelügyelő Urat, miszerint alkalmas módon igyekezzék odahatni, hogy a tankerületében lévő községi és felekezeti iskolák fenntartói lehetőleg használatba vegyék iskoláikban a fentebb megnevezett tankönyvet.” Apponyi Albert levele Lengyel Miklóshoz. Budapest, 1908. június 19. In: *Apponyi Albert válogatott levelezése*. Szerk. ANKA László, Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2016. 231.

Elek (1859–1929) népiskolák számára íródott történelmi olvasó- és tankönyve,⁴ valamint az „ötletgazda” Apponyi Albert esetében márpedig ez történt.

BENEDEK ELEK ÉS APPONYI ALBERT KAPCSOLATA

Az 1920-ban (tehát még jócskán a volt miniszter életében) megjelent visszaemlékezései szerint már politikai karrierjének kezdetén is eleve Apponyi Albert volt Benedek Elek „emberi és politikai ideálja”,⁵ ám 1887-ben az akkor még alig 28 éves újságíró-lapszerkesztőt környezetének sikerült meggyőzni arról, hogy a szabadelvű kormánypart színeiben induljon a képviselőválasztáson. A választási korteshadjárat és az országgyűlés munkáját eluraló kormányparti ügymenet rutinjának kijózanító tapasztalatai mindenesetre tovább erősítették benne Apponyi és mérsékelt, azaz ’67-es alapon álló ellenzéki párttársai iránti szimpátiáit, olyannyira, hogy az 1889-es nagy véderővita 25. szakaszának leszavazása után (amelyet a német nyelvű tiszti vizsga miatt utasított el, szemben a szintén kormányparti írótlás Jókaival és Mikszáthtal) végül át is lépett Apponyi pártjába az addigra szabadkőművesség is lett⁶ Benedek Elek. Jóllehet 1892-ben az Apponyi-féle Nemzeti Párt színeiben – a kormányparti nyomásgyakorlás miatt – a szűkebb pátriájában indulva sem jutott újabb mandátumhoz, a kapcsolatuk továbbra is annyira szoros maradt, hogy a gróf hamarosan övele válogatatta ki és rendeztette sajtó alá beszédei gyűjteményét.⁷

A katolikus arisztokrata és a református székely publicista-népmesegyűjtő kapcsolata azután vált ismét szorosabbá, hogy az 1905–1906-os belpolitikai válság eredményeként Apponyi – mint a mérsékelt ellenzék vezetője – a koalíciós kormány tagjaként (és évtizedes kortársi várakozások után) a végrehajtó hatalom birtokába jutott. Benedek híradása szerint előbb ő kereste fel újdonsült hivatalában a „kalitkába zárt

⁴ BENEDEK Elek: *A magyar nemzet története az elemi iskolák V. és VI. osztálya számára*. Budapest, Lampel, é. n. [1908]. – Uő.: *Történelmi olvasmányok*. Budapest, Franklin, 1909.

⁵ BENEDEK Elek: *Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története*. I–II. Budapest, Pantheon, 1920. II. köt. 59.

⁶ BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: *Budapest és a szabadkőművesség*. Szerzői kiadás, Budapest, 2005, 145–146. – BENEDEK Szabolcs: Apáról fiúra – a Benedek család és a szabadkőművesség. *Kelet*, 2004/2–3. 55–56.

⁷ „E bevezető szavak végezetéül, köszönetet mondok Benedek Elek barátomnak, a ki nem csupán [...] az irályi csiszolás munkájában volt segítségemre, hanem a gyűjteménybe fölveendő beszédek kiszemelésében is, – az én jóváhagyásom mellett – és minden beszédhez az előzményeket ismerető bevezetést nagy praecisióval és történelmi hűséggel megírta.” APPONYI Albert: Előszó. In: *Beszédei*. I–II. 1872–1890. Budapest, Singer és Wolfner, 1896. I. köt. XI.

köszáli sast”,⁸ a következő esztendőben viszont már Apponyi hívatta magához Benedeket, mégpedig kettős megbízatással: egyfelől felkérte a minisztérium saját kiadásában megjelenő *Néptanítók Lapjának* szerkesztésére, másrészt megbízta azzal, hogy rövid olvasmányokban foglalja össze a magyar nemzet történetét. Benedek beszámolója szerint Apponyit az aktuálisan használatban lévő elemi iskolai olvasó- és történelemtankönyvekkel kapcsolatos elégedetlensége indította a megbízására. Hogy Benedek felkérését a személyes jó viszony és elvbarátság mellett mi motiválhatta még, arra alább visszatérünk, előbb azonban kettőjük kapcsolatát kell tovább árnyalni.

Benedek ugyanis a *Néptanítók Lapja* hasábjain több ízben is fontosnak tartotta kiemelni lojalitását Apponyi Albert személyéhez és politikai irányvonalához. A visszaemlékezéseiben leírtak a korabeli lapszámok áttekintésével visszaellenőrizhetők. „A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr kitüntető bizalma a *Néptanítók Lapja* élére állított. Saját szavai szerint: a lap szellemi irányításával bízott meg. [...] Ezt a munkámat, itt, e lapnak élén, – eleve is bejelentem – Apponyi Albert gróf úr miniszterségének idejéhez kötöttem. Tettem ezt azért, mert az ő nemzeti politikájának, e politika irányának, lelkének, szellemének minden időkben híve voltam s csak természetes, hogy ettől egy hajszálnyira is eltérőt, vagy éppen ellentétet követni vagy hirdetni képtelen volnék.”⁹ – írta kinevezésekor. „A nemzeti kormány lemondását Ő felsége, a magyar király, legkegyelmesebben elfogadta. Minthogy e pillanatban (június 29.) nem tudom, vajjon Apponyi Albert gróf részt vesz-e, illetően részt vehet-e az új kormányalakulásban, azt a megtisztelő megbízást, mit e lap szerkesztésére az Apponyi kezéből nyertem, az ő kezébe adtam vissza. Eszerint tisztelettel bejelentem e lap olvasóinak, hogy amennyiben az új kormányalakulás Apponyi Albert gróf nélkül történik meg, nevem lekerül e lapról. Mindazok, kik annak idején olvasták beköszöntő-cikkemet, ezt természetesnek találják. Már akkor bejelentettem, hogy a lap szerkesztését Apponyi gróf miniszterségének idejére vállalom, amit eléggé megokol az ő személye és politikája iránt való régi, jó és rossz időkben változatlan hűségem.”¹⁰ – előlegezte meg nyilvánosan a saját lemondását Benedek a koalíciós kormány lemondásával lényegében egyidejűleg.¹¹

⁸ BENEDEK, 1920. II. köt. 144.

⁹ BENEDEK Elek: Üdv az olvasónak. *Néptanítók Lapja*, 1907. október 17. 2.

¹⁰ BENEDEK Elek: A t. Olvasóknak. *Néptanítók Lapja*, 1909. július 1. 1.

¹¹ Amit az új kormányfő kinevezésekor újra, immár véglegesen megerősített: „[...] a magam részéről csak ismételhetem ezévi július elsején, a kabinet első lemondásakor tett nyilatkozatomat: a megtisztelő megbízást, mit e lap szerkesztésére *Apponyi Albert kezéből* vettem, az ő kezébe adom vissza. [...] lehetővé tették nekem [ti. az ideiglenesen felkért szerkesztők], hogy vezéremmel egyidőben távozhassam [...]” BENEDEK Elek: Tájékoztásul. *Néptanítók Lapja*, 1909. december 30. 1.

Apponyi ugyanakkor a maga részéről – ahogy kiadott szónoklatai előszavában – egyik fontos országgyűlési felszólalásában is név szerint említést tett Benedek Elekről, mégpedig abbéli minőségében, mint akinek az ún. „Lex Apponyi” legtöbbet vitatott második törvényének végrehajtását elősegítő tananyagok elkészítése köszönhető. „Ámde ezzel nem merült ki az a tevékenység, amelyet az 1907: XXVII. t.-c. terén kifejtettünk. Készült egy magyar történeti vázlat, amelyet egy igen ismert, jeles írónk, Benedek Elek, volt képviselőtársunk készített a népiskolák felsőbb osztályai számára; ez a mű valamennyi nemzetiségi nyelvre lefordíttatik és az államsegélyes iskolákban kötelezővé fog tétetni. (*Helyeslés.*) Készül egy olvasókönyv is, szintén abból a szempontból, hogy nem magyar és magyar nyelvű olvasmányok vegyes nyelven adassanak elő és hogy hazafias tartalommal legyen telítve az, amit az olvasás gyakorlására a tanulóifjúság kezébe adunk.”¹²

A politikai nézetazonosságon és tágan értett világnézeti beállítottságuk hasonlóságán túl kettejük kapcsolatának bensőségességére világít rá végül az alábbi apró, ám árulkodó gesztusról fennmaradt forrás.¹³ E rövidke levélben Apponyi György, a miniszter kilencéves fia mond köszönetet (nyilván apjának tudtával) 1907. december legvégén a „kedves Elek Bácsinak” a karácsonyi ajándéknak neki elküldött könyvéért, ami történetesen nem mesekönyv, hanem egy gazdagon illusztrált keménytablás ifjúsági olvasmány volt az Árpád alakja köré szövődő elbeszélések révén a honfoglalásról.¹⁴

BENEDEK ELEK KONCEPCIÓJA A MAGYAR TÖRTÉNELEMRŐL

Abban, hogy az európai látókörű és kapcsolati hálóval rendelkező, öt nyugati világnyelven kiválóan szónokló és mérsékelt konzervatív arisztokrata¹⁵ Benedek Elek, és nem másrt kért fel a hazai történelem népiskolai mintaszövegének a korábbiaknál hangsúlyosabban nemzeti irányultságú oktatáspolitikai kívánalmai szerint való megfogalmazására, vélhetően nem elhanyagolható szerepe lehetett utóbbi magyar történelemmel kapcsolatos meglátásainak is. Akkorra ugyanis már két, más-más célközönségnek szánt Magyarország-történetet is írt,¹⁶ illetve folyamatosan jelentette

¹² APPONYI Albert gróf beszéde a képviselőház május 20-iki ülésén. *Néptanítók Lapja*, 1908. május 28. 6.

¹³ Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár V. 4657/51/1.

¹⁴ BENEDEK Elek: *Honszerző Árpád. Elbeszélés a honfoglalás idejéből az ifjúságnak*. Mühlbek [sic] Károly rajzaival. Lampel, Budapest, 1907.

¹⁵ FELKAI László: A kultuszminiszter: gróf Apponyi Albert. *Új Pedagógiai Szemle*, 1999/7–8. 199.

¹⁶ BENEDEK Elek: *A magyar nép multja és jelene*. I–II. Budapest, Athenaeum, 1898. – Uő.: *Hazánk története. Az ifjúság számára*. Budapest, Athenaeum, 1905.

meg nagy népszerűségnek örvendő történeti életrajzait. Fontos leszögezni, hogy Benedek nem csupán történész nem volt – még a szónak a professzionalizáció előtti, autodidakta történétíró értelmében sem –, de lényegében felsőfokú történeti stúdiumokat sem végzett, tekintve hogy a budapesti bölcsészkaron magyar–német szakon tanult és filozófiát hallgatott. Első történeti munkája megírásához azonban olyan mennyiségű és mélységű előtanulmányt folytatott, hogy a végeredményről a sokáig egyetlen hazai történészszaklap, a *Századok* hasábjain négyoldalas recenzió jelent meg az akkor már egyetemi magántanár és többkötetes történétíró Márki Sándor tollából, aki alapos könyvbíráta megírásával ráadásul a közmegebecsültségnek örvendő lapszerkesztő, Szilágyi Sándor „utolsó megbízását” teljesítette.¹⁷

A parasztfelkelésekről korábban több monográfiát is publikáló Márki Benedek Elek munkáját – minden tartalmi kritikája ellenére is – úttörőnek minősítette, és egyúttal szerencsés gondolatnak nevezte, „hogy [a szerző] könyvét épen a szabadság, egyenlőség és testvériség elve törvénybe iktatásának ötvenedik évfordulóján adta a nép kezébe, hogy a hazaszeretet kiapadhatatlan forrásává tegye azt, a hazátlanságot hirdetőkkel szemben”. Akkor, amikor a „paraszt-socialismus terjedésének idejében nemcsak tudományos, hanem politikai szempontok is kívánatossá tették és teszik a köznép igazi történetének megírását”.¹⁸

A néptörténeti monográfia iránti szaktörténeti érdeklődést jól tükrözte, hogy már az első kötet beharangozásakor¹⁹ féloldalas tartalmi ismertetőt, majd annak megjelenése után egy bekezdésnyi méltatást hoztak le róla, kiemelve időzítését, funkcióját és speciális műfaját: „emlékkönyv és jubiláris díszmunka az 1848-iki nagy alkotások és a jobbgység felszabadításának félszázados évfordulója alkalmából”.²⁰ A mű mindazonáltal nemcsak a történészek fórumán élvezett osztatlan sikert, de a patinás *Pesti Napló* névtelen recenzensénél ugyanúgy,²¹ mint a hazai modernitás friss szellemiségű sajtóorgánuma, az előbbi szerkesztőségéből kiváltak alapította *Budapesti Napló*ban leköszölt ismertetőben, ahol a romanista-irodalomtörténész, Huszár Vilmos Márkihoz hasonlóan nóvumként, „hézagpótlóként” méltatta Benedek könyvét, külön

¹⁷ MÁRKI Sándor: A magyar nép múltja és jelene. Irta Benedek Elek. Első kötet, A szolgaságtól a szabadságig. Budapest, 1898. 4-r. 556 l. *Századok*, 1899/3. 269–272.

¹⁸ Uo. 269.

¹⁹ A munka második, *A bölcsőtől a sírig* alcímet viselő és közel félezer oldal terjedelmű kötete kifejezetten néprajzi tárgyú volt, és Benedeket a megjelenése esztendejében a Magyar Néprajzi Társaság választmányának tagjává is választották. *Ethnographia*, 1898/3. 249.

²⁰ *Századok*, 1897/9. 857. – Uo. 1898/8. 762.

²¹ „[...] Benedek, ki nem bizonyíthatja pecsétes írással, hogy ő történétírói szakember, olyan históriával lepte meg a közönséget, mely felfogásában egyéni és egységes, és amely nem laposodik el a tények tömkelegében, mert adatai határozott szempont körül jegecednek szilárdá...” r–: Könyv a magyar népről. *Pesti Napló*, 1898. december 8. 12.

rámutatva annak „szép magyaros és népies nyelvére”, „amilyennel igazán ritkán találkozunk a tudós hisztorikusoknál”.²²

A szóban forgó történeti szintézis legfontosabb célkitűzése a társadalomtörténeti értelemben vett *nemzeti egység* megvalósulásának nyomon követése volt, avagy Benedek saját szavaival: „Kilencszáz esztendő véres és békés küzdelmei, rettenetes emlékéü parasztlázadások s az ezeket mindig nyomon követő újabb meg újabb elnyomatások után lett úr és paraszt újra egy testté, lélekké, azzá, ami volt a honfoglalás idejében s aminek látja ma és tudja az egész világ: *nemzetté*”.²³ A társadalmi konfliktusok bemutatása azonban, ahogy arra Márki is sietett rámutatni, a Benedek Elek-i interpretációban *hazafias* célzatú, rendeltetését tekintve pedig végső olvasatban *szociálisan megbékítő* hatással bír,²⁴ ilyen értelemben pedig kiváltképp alkalmasnak látszott a társadalmi kiegyezésként (is) felfogott és a századfordulós kortársak által olyannyira áhított nemzeti egység történeti dimenziójának demonstrálására.

Hogy ennek Benedek maga milyen égető szükségét érezte, arra személetes példát nyújt az általa alapított *Nemzeti Iskola* című lapban a rákövetkező esztendőben lehozott publicisztikája, amely a mai napig egyetlen befejezett sokszerzős és többkötetes Magyarország-történeti szintézis, a Szilágyi Sándor-féle „Millenniumi tizkötetes” apropóján íródott,²⁵ és amelyből érdemes bővebben idézni. „[...] az első gondolat, mit

²² „[...] Benedek Elek történeti műve [...] bizonyos tekintetben új irányt jelöl történetírásunkban. Nem afféle tudós könyv ez, amely történeti rendben ismerteti azokat az eseményeket, amelyeket a magyar történelmeink már oly sokszor leírtak és megvitatottak [...]. Nagyszabású történeti munka, amely ez, még nem jelent meg litteraturánkban. Benedek műve az első, amely mellőzve a királyok háboruszkodását és hadakozását, csupán az egyszerű nép, az édes anyaföld népének ezer esztendő történetét tárja elének vonzó előadásban, szép magyaros írásmodorban.” HUSZÁR Vilmos: A magyar nép multja és jelene. *Budapesti Napló*, 1898. november 2. 1–2.

²³ BENEDEK 1898. I. köt. 3.

²⁴ „E könyvnek nem lehet célja már begyógyult sebeknek felszaggatása. Ellenkezőleg: az a becsületes célja van, hogy a szabadság, egyenlőség és testvériség Szentháromságában egygyé lett népek közt a szeretetet még bensőbbé tegye, urat és parasztot, a szó nemes értelmében egy testté s lélekké forraszson össze. Történetet írok, szívemben mély szeretettel a föld népe iránt, melynek véréből való vér vagyok én is, de nem gyűlölettel az iránt az osztály iránt, mely nemcsak ura s elnyomója tudott lenni a népnek, de szerető édesatyja is s mely végül önként, kényszerítés nélkül, példátlan lelkeséggel, maga küzd ki a nép szabadságát, osztja meg vele jogait, osztozik vele a közterhekben!” Uo. 3.

²⁵ „Mindezt pedig irtam e nehéz válságos napokban, olvasván utolsó kötetét annak a nagy tizkötetes millenniumi történetnek, melynek szerkesztője, a jó Szilágyi Sándor, épp a nagy mű befejezésekor hunyta le örök álomra szemét. Irtam annak a lehangelő érzésnek a hatása alatt, hogy ime nincs hiány lelkes, tudós történetírókban, kik a nemzet elé rajzolják ezer éves történetét s nagy büszkén mondogatjuk is, hogy lám, hová fejlődött a magyar tudományosság, mire nem képes egy könyvkiadó manapság (kormány és akadémia segítségével) – de nemzeti öntudatnak, az alkotmányos érzéknek csak az ébredését látom még, megerősödése a jövő feladatai közé tartozik.” B[ENEDEK]. E[lek].: A történelem tanulságai. *Nemzeti Iskola. Politikai Tanügyi Lap*, 1899. január 28. 1.

e korszakos mű kelt bennem, hogy: történetírónk van elég, talán sok is, de nemzetünk történelmét annál kevesebben ismerik, a történelem kézzelfogható tanulságait épp azok nem látják, vagy nem akarják látni, kiket király és nemzet bizalma az ország sorsának intézésére hívott el. Ugy lesz nyilván, hogy a mi történeti nevelésünk felette hiányos, közjogi tudásunk, alkotmányos érzékünk nagyon tökéletlen, Ausztriával való viszonyunk ismerete – nem is ismeret, hanem a legsötétebb tudatlanság. [...] Wlassics miniszter [...] nyilván egyetért velünk abban, hogy minden tudomány szép tudomány magában s hasznos is, de legszebb is, leghasznosabb is a történettudomány, nekünk magyaroknak az. Más nemzeteknél talán másként van, nálunk így volt, így van s így lesz. Az új nemzedéknek lelkébe, szívébe kell oltani az erős nemzeti öntudatot, az erős, tiszta alkotmányos érzéket, ennek az öntudatnak, ennek az érzéknek a kifejlesztése, táplálása, megerősítése a legszebb, a legmagasztosabb, a leghazafiasabb cél, melyet a magyar kultúra vezére zászlójára írhat és kell írnia. Ebben követi őt s kell követnie minden tanárnak, tanítónak, még ha nem is a történelem a tárgya. Nekünk olyan nemzedéket kell nevelnünk, mely a maga szakjában kitűnő legyen egyenként, de a magyar történelem és alkotmány ismeretében kitűnőbb legyen a kitűnőnél.”²⁶ Ahogy az alábbiakból kiderül Benedek várakozásai a századforduló utáni években mindinkább beteljesedni látszottak.

HAZAFISÁGRA NEVELÉS A DUALIZMUS KORI MAGYARORSZÁG NÉPISKOLÁIBAN

Ahogy a fentebbiekből világossá vált Benedek Elek tankönyvírói tevékenysége gyakorlatilag elválaszthatatlan Apponyi Albert első kultuszminiszterségétől. Ettől függetlenül is több tényező „predesztinálta” őt persze tankönyvírásra: a rendelkezésre álló korabeli tankönyvek színvonalát és a hivatalos tankönyvbírálat gyakorlatát érintő, rendszeresen kifejtett kritikai attitűdjétől kezdve²⁷ a különböző pedagógiai szaklapok szerkesztésén át népszerűsítő történeti munkái megírásáig terjedt esetében az ösztönzők listája. Pedagógiai kritikáinak visszatérő eleme a tankönyvkínálat indokolatlan túltengése, tartalmi színvonaluk gyengesége és az engedélyezte-

²⁶ Uo. 1.

²⁷ Vö.: *Az ismeretlen Benedek Elek. Kötetben eddig nem közölt, 1881 és 1892 között írt publicisztikáiból.* Szerk. PERJÁMOSI Sándor–A. SZÁLA Erzsébet–GAZDA István, Sopron–Piliscsaba, Nyugat-Magyarországi Egyetem–Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2006. 81–90. – *Az ismeretlen Benedek Elek. Második gyűjtés: kötetben eddig nem közölt, 1892 és 1910 között írt publicisztikáiból.* Szerk. PERJÁMOSI Sándor–A. SZÁLA Erzsébet–GAZDA István, Sopron–Piliscsaba, Nyugat-Magyarországi Egyetem–Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2007. 67–69.

tésükért felelős Országos Közoktatási Tanács diszfunkcionális működése volt. Tankönyvet írni a dualizmus kori Magyarországon ugyanis bárkinek jogában állt, és ha akadt a kellő profit reményében vállalkozó kiadó, valamint elnyerte az Országos Közoktatási Tanács, majd 1896-tól a vallás- és közoktatásügyi minisztérium illetve az egyházi főhatóságok *utólagos* jóváhagyását, akkor munkája újabb tétellel gyarapította a hazai tankönyvek zavarba ejtően színes kínálatát.²⁸ A szabadelvű korszak hazai oktatáspolitikája az újabbnál újabb tankönyvek piacra kerülésének megakadályozására ugyanis nem igazán volt képes, sőt nem is törekedett annak korlátozására. Egyetlen kivétellel: mennyiségükön legfeljebb az államellenes²⁹ és valláserkölcsbe ütközőnek minősített tartalmak betiltásával próbált szűkíteni. Az állam által az iskolai oktatásban nem engedélyezett, illetve onnan kitiltott taneszközök között ideológiai jelentőségük és közösségi identitást formáló relevanciájuk miatt – a földrajz- és alkotmánytankönyvekével együtt – természetesen felülreprezentáltak voltak a történelmi tárgyú munkák.

Terjedelmi okokból nem térhetek ki sem a dualizmus kori hazai népiskolai történelemoktatás,³⁰ sem a magyar nyelv népiskolai tanításának szövevényes történetére,³¹ de még a „Lex Apponyi”-ként elhíresült népiskolai törvénycsoport keletkezésének, tartalmának és értelmezéseinek kérdéskörére³² sem, annyi azonban mindenképp leszögezendő, hogy az Apponyi Albert nevével egybeforrt végered-

²⁸ SZEBENYI Péter: Fejezetek a tankönyvjóváhagyás történetéből. *Educatio*, 1994/4. 603–613.

²⁹ 1893. évi XXVI. tc. a községi, valamint a hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről, 13. §. „Államellenes iránynak tekintendő különösen minden cselekmény, mely az állam alkotmánya, nemzeti jellege, egysége, különállása vagy területi épsége, továbbá az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása ellen irányul, – történet legyen az akár tanhelyiségben, akár azon kívül vagy más állam területén, élő szóval, írásban vagy nyomtatvány, képes ábrázolat, tankönyvek vagy egyéb taneszközök által.”

³⁰ PUTTKAMER, Joachim von: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit ungarischen Staatsidee 1867–1914*. München, Oldenbourg, 2003. – FARKAS Mária: *Történelemtanítás a népiskolákban a dualizmus kori Magyarországon. Szemléletformálás és értékközvetítés tantervek, olvasó- és történelemkönyvek tükrében*. Budapest, Trezor, 2008.

³¹ KÉRI Katalin: Az 1879/XVIII. törvénycikktől a „Lex Apponyi”-ig. Adalékok a kötelező magyar nyelvoktatás történetéhez. In: Főszerk. HANÁK Péter: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. University Press, Pécs, 1997. 269–280. – BERECZ Ágoston: *The Politics of Early Language Teaching. Hungarian in the primary schools of the late Dual Monarchy*. Budapest, Pasts, Inc.–Central European University, 2013.

³² DOLMÁNYOS István: A „Lex Apponyi” (Az 1907. évi iskolatörvények). *Századok*, 1968/3–4. 484–535. – FELKAI, 1999. 200–204. – SZARKA László: Modernizáció és magyarosítás. A Lex Apponyi oktatás- és nemzetiségpolitikai olvasatai. *Korunk*, 2007/12. 25–35. – KATUS László: A Lex Apponyi. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_lex_apponyi/ – TARIÁN Tamás: Lex Apponyi. In: *Eszme és történet*. Szerk. EKERT Mária–MOLNÁR Attila Károly, Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutató Központ, 2014. 382–405.

mény több évtizedes fejlődés és törvényalkotói munka folyamányának tekinthető.³³ Hátterében a modernizációs és szociális kihívások – köztük a tanítók anyagi helyzetének és munkakörülményeik radikális jobbítása – mellett magyar nemzet(állam) építési szempontból az alábbi kihívásra adandó adekvát válaszadás szándéka állt. Nevezetesen az, hogy miként lehet a törvényalkotás erejével megoldást találni arra a dilemmára, hogy az ország lakosságának jelentős része annak ellenére sem beszéli az állam nyelvét, hogy 1879 óta iskolafenntartótól és tannyelvtől függetlenül³⁴ a népiskolákban is kötelezővé tették annak oktatását. A hatékonyabb és immár fegyelmi szankciók révén is számon kért iskolai nyelvoktatás, más szóval és leegyszerűsítve az elvárt nyelvi „magyarosodás” kudarcát a törvényalkotók egyúttal az *érzelmi* magyarosodás erősítésével kívánták ellensúlyozni. Ebben márpedig kulcsszerepet játszott (legalábbis azt remélték tőle) a *hazai* nemzeti szimbólumok módszeres tantermi megjelenítésén (és a külföldiek eltávolításán)³⁵ túl a történelemoktatás részletekbe menő szabályozása és hatékony pedagógiai disszeminációja is.

Amíg a tankötelezettséget elrendelő Eötvös József-féle népoktatási törvényhez kibocsátott tantervben alig szerepelt konkrétum a történelemtanítás tartalmáról és szellemiségéről (leszámítva, hogy az alsóbb osztályok olvasmányira építve a népiskola V. osztályában életrajzok által, a VI. osztályban pedig Magyarország-centrikusan kell tanítani a történelmet, amelynek célja – több más közt –, hogy „a haza

³³ KÖTE Sándor: Az 1868-as népiskolai törvény „revíziójára” tett kísérletek a századforduló idején. *Pedagógiai Szemle*, 1961/4. 340–352. Közvetlen előkészítése pedig Berzeviczy Albert kultuszminiszterségéhez (1903–1905) köthető. V. ö. FELKAI László: Berzeviczy Albert, a művelődéspolitikus. *Magyar Pedagógia*, 1998/1. 34–36. – GALI Máté: *Berzeviczy Albert. A márványarcú miniszter*. Budapest, Athenaeum, 2017. 168, 170–190. Utóbbi értékelése szerint: „Berzeviczy voltaképpen még szerencsésnek is mondhatja magát a tekintetben, hogy nem sikerült elfogadtatnia a törvényjavaslatát. Hiszen a történelmi emlékezetben így az ún. »Lex Apponyi« vált hírhedté, nem pedig a »Lex Berzeviczy«.”

³⁴ A dualizmus idején a vallási hitfelekezetek fenntartásában állt az elemi iskolák döntő többsége, amelyekhez képest az állami népiskolák aránya ugyan az 1890-es évek óta fokozatosan nőtt, de mindvégig kisebbségben maradt (az 1906/7-es tanévben pl. a népiskolák 13%-a volt állami és 76,4 %-a felekezeti fenntartású). Az 1868-as népiskolai és nemzetiségi törvény értelmében márpedig az egyházi iskolafenntartók – az állam felügyelete mellett – maguk dönthettek tanintézetekben az oktatás nyelvéről, tartalmáról és az alkalmazott tankönyvekről.

³⁵ 17. § Minden iskola és minden tanító, tekintet nélkül az iskola jellegére és arra, hogy állami segínyt élvez-e vagy sem, a gyermekek lelkében a magyar hazához való ragaszkodás szellemét és a magyar nemzethez való tartozás tudatát, valamint a valláserkölcsös gondolkodást tartozik kifejleszteni és megerősíteni. Ennek a szempontnak az egész tanításban érvényesülni kell; külső kifejezésül minden iskolában, jellegkülönbség nélkül, ugy a főbejárat fölött, mint megfelelő helyen a tantermekben Magyarország czimere helyezendő el, a tantermekben a magyar történetből vett falitáblák alkalmazandók, nemzeti ünnepeken pedig az épületen a magyar nemzeti czimeres zászló tűzendő ki.” 1907. évi XXVII. tc. a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól.

és nemzet iránt meleg ragaszkodást s lelkesedő szeretet” ébresszenek),³⁶ addig azt a századforduló idején, a Wlassics Gyula alatt megkezdett, majd Berzeviczy Albert minisztersége idején kidolgozott és kibocsátott új tanterv már aprólékos kidolgozottsággal szabályozta.³⁷ Apponyi minisztersége alatt végül a nem magyar tannyelvű elemi iskolák számára is részletesen kimunkálták a magyar nyelv tanításának tervét, amelyben a hazai történelemre vonatkozó ismeretek terjesztésének kiemelt figyelmet szenteltek.³⁸

A HAZAI TÖRTÉNELEM ESSZENCIÁJA BENEDEK ELEK TANKÖNYVSZÖVEGÉBEN: FÜGGETLENSÉG, NEMZETI EGYSÉG, ASSZIMILÁCIÓ

Ahogy a fentebbiekben szó volt róla, Benedek Elek két iskolai használatra szánt könyvet írt: egy olvasókönyvet és egy történelemtankönyvet. A két textus tüzetes egybevetéséből³⁹ azonban nyilvánvalóvá válik, hogy lényegében egyazon narráció újrashasznosításáról van szó, amennyiben a tantervi utasításoknak megfelelő eltérések kivételével az azonos korszakok tárgyalása esetén a két munka néhány mondat eltéréssel tartalmilag szó szerint megegyezik egymással,⁴⁰ ezért az alábbi elemzésben egyetlen szöveggént kezeljük őket.

Az új tantervi előírásnak megfelelően a Benedek-féle tankönyv is az V. osztály számára előírt életrajzokra épülő megközelítést ötvözte a hazai intézmények történetére fókuszáló, a VI. osztályban tanítandó előadással, azaz tartalmi felépítésükben a „nemzetet vezérlő nagy emberek” köré csoportosított „kor- és jellemképek” az

³⁶ *Tanterv a népiskolák számára.* Az 1868-dik XXXVIII. t. cz. értelmében kiadja a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter. Buda, Magyar Kir. Egyetem, 1869. 31–32.

³⁷ *Tanterv és utasítás az elemi népiskola számára.* Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1905. évi június hó 16-án 2202. eln. számú rendeletével. Budapest, Magyar Királyi Tudományegyetem, 1905. XXXIII–XXXIV, 144–155.

³⁸ *A magyar nyelv tanításának terve a nem-magyar tannyelvű népiskolában és útmutatás ezen tanításterv használatához.* Az 1907. évi 27. t.-c. 19. §. alapján kiadott a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1908. évi 120.000 sz. a kelt. rendeletével. Budapest, M. Kir. Egyetemi, 1908. 8–10, 67–70, 73–76.

³⁹ FARKAS Mária: Benedek Elek népiskolai történelemtankönyveiről, *Neveléstörténet*, 2009/4. 78–79.

⁴⁰ A leglátványosabb különbség közöttük, hogy a tankönyv valamennyi kiadása illusztrált, míg az olvasókönyvéi egyike sem, illetve ez utóbbit csak négy nemzetiség nyelvére fordítva adták ki bilingvis változatban is (magyar–német, -román, -szlovák és -szerb), míg a tankönyvnek ezeken felül létezik magyar–rutén verziója is. Itt jegyzem meg, hogy az egységesként kezelt szövegből vett alábbi részletek idézésénél nem tüntetek fel oldalszámot, hiszen az a bilingvis változatok miatt kiadásonként eltér.

egyetemes történetre csak annyiban tértek ki, amennyiben azt a nemzeti történet megértése szükségessé tette. Szellemiségében egyfelől szintén ügyelt arra, hogy „mellőzze a hanyatlás korszakait”, indokolatlanul ne emlegesse a „nemzet és nagyjai hibáit”, a „gyászosan végződött nemzeti harcok” és „az elmaradottság színezésével ne gyengítse a nemzeti önértéket”, valamint „ne terjesszen kishitűséget”. Másfelől – a tantervi utasításban kétszer is kiemelt követelménynek megfelelően – „csak az igazat” adta elő „bátran és elfogultság nélkül, de nemzetünk forró szeretetével”, és abból is elsősorban azt, „aminek nevelő hatása és becse van az iskolában és az életben”, hangsúlyozva egyúttal, hogy „mindenki, aki polgári, hazafiúi és emberi kötelességeit híven teljesíti, hozzájárul a nemzet felvirágoztatásához”.⁴¹

A tanterv által megszabott tematikai felépítést viszonylag szorosan követte a tankönyv tartalmi beosztása is, néhány ponton azonban jelentős kiegészítéssel, pontosabban kreatív átértelmezéssel. Benedek tankönyve legalább három szempontból kifejezetten eredetinek tekinthető, mégpedig a *nemzeti függetlenség, egység és asszimilációs képesség* implicit és explicit nyomatékosítása kapcsán. Az osztrák-, majd Habsburg–magyar viszony vonatkozásában szinte egyetlen alkalmat sem mulaszt el, amikor rámutathat a két fél kapcsolatának a magyar félre nézve eleinte kedvező, majd mindinkább sérelmes mivoltára.

Így például hosszan idézi a legelső Habsburg uralkodónak a morvamezei csata után Kun Lászlóhoz írott levelét, benne az alábbi zárógondolattal: „mit kelljen tennünk a jövőre közös javunk tekintetében: ezt mi egészen a ti rendelkezésekre hagyjuk, *a ti akaratotoknak alája rendelve saját kívánatainkat*”. Az „osztrák várakat és városokat, magát Bécsset is” elfoglaló Mátyás király uralkodása kapcsán pedig arról értesülhetünk, hogy az uralkodó „magyar embert nevezett ki Ausztria kormányzójának, magyar papot bécsi püspökké.” A korai korszaki fegyveres konfliktusok idején nemcsak az alkotmányos sérelmeket emeli ki Benedek, hanem azt is, hogy „a bécsi kormánynak a török kiűzésénél sokkal nagyobb gondja van: Magyarországnak osztrák tartománnyá alacsonyítása s a nemzet elnémetesítése” vagy, a fiatal II. Rákóczi Ferenc kapcsán, hogy „németté akarták nevelni Zrínyi Ilona fiát!”. A Mária Terézia és II. József uralkodását a németesítés tetőpontjaként prezentáló hagyományos történeti felfogást Benedek szinte tételszerűen summázza az utóbbi jellemzésekor: „Németté akarta tenni a magyar voltára büszke magyart.” A magyar alkotmányon esett sérelmeket pedig helyenként a (nem is annyira) látens népiértés fogalomkörébe sorolja: „Valóságos írtóháborút kezdett Rudolf a magyar nemzet ellen, a protestáns vallás kiírtásának ürügye alatt” – írja például a 17. század elejéről.

⁴¹ *Tanterv és utasítás*. 1905. XXXIII–XXXIV, 143, 147.

A nemzeti függetlenség tekintetében ugyanakkor különös súlyt fektet annak *kulturális* vonatkozásaira. A közjogi és kulturális értelemben is vett nemzeti önállóságot azonban nemcsak az osztrák–magyar viszony kapcsán igyekezett kiemelni, hanem attól függetlenül is, különösen az Árpád-ház kihalása utáni korszak vonatkozásában: „[...] Vencel, cseh és lengyel király [...] azonban nem fogadta el a felajánlott koronát, mivelhogy nem *tudott magyarul*.” „[...] Lajos király udvarában magyar nyelv és magyar lélek uralkodott, az idegenséget nem tűrte meg a király.”

A Benedek Elek-i tankönyvnarratíva másik jellemző vezérmotívuma a nemzeti *egység* tételezése, melynek megvalósulását nemcsak a reformkortól kezdődően („jogot kell adni a népnek [...] így lesz nemesből és jobbágyból *egységes, erős nemzet*, mely aztán meg tudja védeni az alkotmányt”), de már a 17. században, Bocskai „önvédelmi harca”, „az első magyar szabadságharc” idején és a rákövetkező száz év eseményeinél visszatérően hangoztat. „Ledültek a válaszfalak, mit magyar és magyar közé vallás-, nyelv- és osztálykülönbség emelt. [...] Vallás-, osztály- s nemzetiségi különbség nélkül egyesítette [Bocskai István] a nemzetet szabadságának, jogainak védelmére. Feltámasztotta a magyar nemzeti egységet. [...] Úr és paraszt egyformán sínylette a német önkényuralmat. Nem csoda, hogy forrongott az egész nemzet, s osztály-, felekezeti és nemzetiségi különbség nélkül megmozdult, midőn II. Rákóczi Ferenc felemelte a Thököly Imre által elejtett zászlót.”

Amíg a tipikus hazai történelemtankönyvekben a nemzetiségekről alig esett szó a honfoglalás, az ország török kiűzése utáni újranepezítése, valamint a reformkori és 1848–49-es politikai mozgalmak és polgárháború kivételével, addig a Benedek Elek-i narráció látványos fogékonysággal és eredetiséggel hangolja a *teljes* nemzeti történelmet „nemzetiségorientálttá”. Azt értem ez alatt, hogy a tankönyv bővelkedik a magyarság és a vele egy hazában élő más nyelvű népcsoportok közötti *kölcsönös* szimpátia példáiban. Mindjárt a honfoglalás és államalapítás koránál látványossá válik ez az intenció: „[...] egyedül Árpád népe az, mely nemcsak meghódította az itt talált népeket, de szeretettel testvéreinek is fogadta”. „A honalapító Árpád nem írtotta ki az új hazában talált népeket s ezek örömeit s imultak a magyarhoz, vegyültek közéje, majd lettek szívvel-lélekkel magyarrá, mert a magyar urak türelmesebben bántak az alsó néposztállyal, mint a morva és német urak.” „A magyarnak veleszületett jelleme a türelmesség. Nemcsak hogy nem bántották hitükben az itt talált s meghódolt keresztény népeket, de lassanként el is fogadták ezektől a keresztény hitet.”

Az érzelmi asszimiláció pozitív példatára azonban a későbbi évszázadokban sem fogy ki a kollektív és egyéni sikerekből: „Nem durva erőszakkal, hanem szeretettel fűzte magához az idegen föld népét [ti. Könyves Kálmán Dalmáciáét].” „A magyar faj magát megkedveltető, magához vonzó képessége csudákat művelt: kúnok, bes-

senyők s más idegen népek beleolvadtak a magyarságba, szaporították, erősítették a véres háborúkban meg-megfogyatkozott népet.” Az idegen eredetű, „szívvel-lélekkel magyarrá lett” hősök – akik közül Hunyadi János, Zrínyi Miklós és Damjanich János van nevesítve –⁴² ellentpontjaként pedig a hazájához kimondatlanul hűtlenné vált Heinrich Hentzi⁴³ áll.

A dualizmus kori hivatalos magyar nemzetkepció – melynek értelmében az ország valamennyi lakosa az egységes politikai nemzet, bár más-más ajkú, de egyenrangú tagja, az osztatlan és szerves emlékezetközösség részese – minél hatékonyabb meggyökereztetése iránti törekvése azonban egy ponton túl terminológiai labirintusba vezet. Mivel Benedek következetes fogalomhasználata mindenkit magyarnak tekint, aki az ország *területén* született, ezért az 1848–49-es etnikai összetűzések okainak, lefolyásának és következményeinek tárgyalásakor odáig megy, hogy magyarok és „nem magyar nyelvű magyarok” ellentéppárjával próbálja körülírni a történéseket.⁴⁴ Az etnikai különbségeket vélhetően tompítani szándékozó és leíró kategóriaként kidolgozott terminológiai újítását azonban nemcsak a nemzetiségi nyelvekre volt körülményes lefordítani,⁴⁵ de ő maga sem tudta következetesen érvényesíteni.⁴⁶

⁴² „Mint oly sok idegen eredetű ember a századok folyamán, szívvel-lélekkel magyarrá lett Hunyadi János is. [...] Az ő életpályája az önzetlen honszerelemnek mindörökké ragyogó példája marad.” „Am ő [a horvát eredetű s szívvel-lélekkel magyarrá lett Zrínyi Miklós] hazafi is volt: ő példát akart adni nemzetének, a jelen- és utókornak. [...] Hogy csak úgy élhet a haza, ha fia meg tudnak halni érte!” „A Délvidéken [...] különösen a szerb születésű, igaz magyar lelkű Damjanich János halhatatlanította nevét.”

⁴³ „És újra magyar zászló lengett [...] Budavárán is, melyet a magyar születésű Hentzy tábornok védett saját honfitársai ellen.”

⁴⁴ „Megkezdődött a nem magyar nyelvű magyarok bujtogatása országszerte.” „A magyar vitészség, áldozatkészség, elszántság a maga erejéből leverte a nem magyar nyelvű magyarok lázadását [...]” „Maguk a nem magyar nyelvű magyarok is meggyűlöltek az osztrák uralmat, mely őket is épp úgy szolgátságba hajtotta, mint a magyarokat.”

⁴⁵ A „nem magyar nyelvű magyarokat” a német verzió hol magyar ajkú (ország)lakosok (*Landesbewohner/Bewohner nicht ungarischer Zunge*), hol nemzetiségeknek (*Nationalitäten*) fordítja, a román háromféleképpen (*unguri nemaghiari, unguri de limbă nemaghiară, naționalitățile*), a szlovák általában nemzetiségekként (*narodnosti*), illetve bonyolult körülírással (*uhorských občanov ktorých materskou rečou nebola reč uhorská*), a szerb hazánk nemzetiségeiként (народности у нашој домовини) és nemmagyar nemzetekként (немађарских народа), a rutén pedig nemmagyar (nyelvű) nemzetekként (народовъ не мадярскихъ языковъ, немадярскъ народы Угорщины, немадярскъ народы).

⁴⁶ „A tót, a rutén paraszt ép oly lelkességgel követte Rákóczi zászlaját, mint a tiszta magyar: második Megváltót látott benne a föld népe, jobbágy és köznemes egyaránt.” „[...] a svábság, a felvidéki németség, a ruténség s a tótság egyrészen kivételével az összes nem magyar nyelvű magyarok fegyvert fogtak a magyar ellen.” „[...] az osztrák uralom meg elvette a szabadságot azoktól is, kik végigharcolták a harcot az államalkotó magyar ellen.”

Benedek Elek tankönyve egy *Ezer esztendő* címet viselő, pozitív hangvételű, nagy ívű számvetéssel zárul, amelyet a *Néptanítók Lapja* vezércikként külön is lekötött.⁴⁷ A magyar történelem *kivételességét* központba állító nemzetkarakterológiai alapozású összegzés – a nemzeti újjászületés és a rohamos fejlődés kihangsúlyozása mellett – lényegében megismétli a fentebb már tárgyalt toposzokat a magyar történelemben mindig megmutatkozó (noha néha látens) nemzeti egységről⁴⁸ és a magyar szellem és műveltség mintaszerű magába olvasztó⁴⁹ erejéről.

UTÓÉLET ÉS AMBIVALENCIÁK

Felmerül természetesen végezetül a kérdés: milyen hatása lehetett Benedek Elek markánsan új hangvételű nemzettörténeti elbeszélésének? A már többször idézett részletes 1905-ös tantervi utasítás azt is előírta, hogy „különösen tartózkodjunk a nemzetiségi és felekezeti elfogultságtól, ellenségeink becsméréstől és a politikai pártoskodástól.” Benedek nemzeti egységet középpontba állító és több aspektusból is arra *ösztönző* narrációja igyekezett is maradéktalanul megfelelni eme komplex elvárásnak, a birodalmi egység magasabb szempontjának lényegében teljes mellőzésével azonban kihívta maga ellen a sorsot. A dinasztiaellenes kitételei miatt hamarosan sor került ugyanis történeti olvasókönyve mint a legszélesebb potenciális befogadói réteget megcélzó textus – állítólag személyesen az uralkodó kezdeményezte – betiltásához, miután Benedek nem volt hajlandó megírni annak „javított kiadását” vagy legalább a nevét adni ahhoz.⁵⁰

Hogy ez a betiltás mennyiben szólt inkább Apponyinak, a szöveg köztudomású megrendelőjének, az persze valóban indokolt felvetés. A keresztényszocialista *Reichs-post* publicistája által a „lázas evangéliomának”⁵¹ bélyegzett olvasókönyvvel ellentétben mindenesetre Benedek történelemtankönyvére különös módon nem vonatko-

⁴⁷ *Néptanítók Lapja*, 1908. április 16. 1–3.

⁴⁸ „A nemzeti összetartozás, az egység érzése szendergett, de sohasem aludott el teljesen s az Isteni Gondviselés a legválságosabb időkben mindig küldött férfiakat, kik felébresztették a magyarban a nemzeti öntudatot s a felébresztett nemzet csudákat művelt.”

⁴⁹ „A magyar lélek csudálatos vonzóereje mellet tanuskodik, hogy a nagy magyarok közt egész sora van az oly férfiaknak, kik eredetükre idegenek voltak, de szívvel-lélekkel magyarokká lettek s a magyar névnek messze földön dicsőséget szereztek. Ezek [...] mind a magyar műveltség, a magyar szellem emlőjén nevedektek [...] s mint magyaroknak szárnyalt túl hírük, nevük túl az ország határain.”

⁵⁰ BENEDEK, 1920. II. köt. 152–155. – BENEDEK Marcell: *Naplómat olvasom*. Budapest, Szépirodalmi, 1965. 237–240.

⁵¹ BENEDEK, 1920. II. köt. 149.

zott a betiltás. Sőt, ha hinni lehet a könyvészeti kutatásoknak, akkor azt változatlan lenyomásban újra ki is adták 1916-ban.⁵² Mivel a népiskolák döntő többsége – a magasabb szintű iskolatípusoktól eltérően – a korban jellemzően nem adott ki értesítőt, ezért a tankönyv (akár egynyelvű, akár bilingvis változatai) elterjedtségének még a szűrőpróbaszerű felméréséhez is kiterjedt kutatómunkára volna szükség.⁵³ Megjelenését mindenesetre a *Századok* szintén számon tartotta,⁵⁴ és arra is van közvetett forrás, hogy „a tanszabadság, a szabad verseny és a tanítók önállósága” nevében esetenként tiltakoztak kötelező használata ellen, sőt nem tartották elemi iskolába valónak, „legfeljebb olvasmányoknak a felnőttek számára”.⁵⁵ Úgy tűnik, mégis utat találhatott a népiskolai oktatás némely szegmensébe, hiszen amíg az 1908 után született népiskolai történelemtankönyveknek sem szerkezeti, sem tartalmi-koncepcionális felépítésében nem találtam nyomát kifejezetten a nemzetiségekre fókuszáló érzékenységnek, ellenben a nem magyar ajkú katolikus népiskolák tanulói számára összeállított magyar nyelvi olvasókönyv történeti tárgyú „beszélgetései” például nemcsak sűrítettebb formában hasznosították, de helyenként szóról szóra is reprodukálták Benedek tan- és olvasókönyvének a szövegét.⁵⁶

A „Lex Apponyi” rendelkezéseinek szigora már a maga korában heves tiltakozást váltott ki országhatáron belül és kívül (ahogy a Berzeviczy-féle törvénytervezet néhány évvel korábban nem kevésbé), nyelvelsajátítási kívánalmainak teljesíthetlensége pedig nyilvánvalóan borítékolható volt, nemcsak a korabeli hazai iskola-rendszer infrastrukturális korlátai és fenntartói hálózatainak összetettsége, de a nem magyar ajkú hazai tömbnépesség földrajzi elhelyezkedése, iskolázási lehetőségei és hajlandóságának sajátosságai miatt egyaránt.

⁵² *Magyar írók élete és munkái*. II. Szerk. GULYÁS Pál, Budapest, Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, 1940. 1047. Hogy olvasókönyve új főcímmel ellátott egynyelvű változatára (BENEDEK Elek: *Ezer esztendő. Történeti olvasmányok*. Budapest, Franklin, 1909.) szintén vonatkozott-e a betiltás, arra nem találtam utalást.

⁵³ Az Országos Pedagógiai Könyvtár állományában és az online elérhető népiskolai értesítőkből mindazonáltal nem találtam említést a használatáról.

⁵⁴ *Századok*, 1910/2. 160.

⁵⁵ A kötelező tankönyvek ellen. *Közoktatás. Egyetemes Tanügyi Hetiújság*. 1909. június 15. 6–7. A radikális érdekképviseleti szaklapot szerkesztő-kiadó, a Magyarországi Tanácsköztársaság idején a KMP-be is belépő Bihari Mór mindazonáltal mind a fennálló kurzussal, mind Benedek Elekkel szemben komoly fenntartásokkal viseltetett, így az általa közvetített híradás a Délmagyarországi Tanítóegyesület nagybecskereki körének tavaszi közgyűlésén Horváth Lajos párdányi igazgató szájába adott bírálatról is ennek fényében értékelendő.

⁵⁶ EMBER K[ároly]. – MARGITAI J[ózsef]. – MIHALICSKA J[ános].: *A magyar beszéd- és nyelvgyakorlás olvasó- és tankönyve a nem magyar tanítási nyelvű katolikus népiskolák számára [...] az V. és VI. osztály részére*. Budapest, Szent-István-Társulat, 1910. 3–54.

Az effektív magyarosodás felgyorsítása mellett hivatalosan is kitűzött cél – a felnövekvő nemzedékek szívében az állampatriotizmus meggyökereztetésének – eléréséhez vezető, *nyelvi hovatartozástól függetlenített* eszköz, azaz a nemzetiségi tanulók közvetlenebb megszólítására alapozó kétnyelvű tan- és olvasókönyvek állami patronálása viszont eredeti újítása volt a koalíciós kormány kultuszminiszterének. Mivel e kísérlet a hamarosan bekövetkező, törésszerű történelmi változások következtében viharos gyorsasággal ért véget, ezért értelmetlen volna az „eredményességét” számon kérni. Magának a kísérletnek a számba vétele, a létrejöttén munkáló szándékok feltérképezése ugyanakkor nem tűnik haszontalannak és talán hozzájárul a 20. századelő hivatalos magyar oktatáspolitikája megítélésének továbbárnálásához.